

«ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԻ ԼՈՒԾՈՒՄԸ», ԵՐԵՒԱՆ 1934

Ահաւասիկ շատոնց պէտքը զգալի եղած նոր, լուրջ ուսումնասիրութիւն մը Խորենացիի վրայ, բազմակողմանի եւ խորազնին, զորձձեռնհաս, բազմաճմուռ, խզճամիտ հեղինակի մը, որ ճշմարիտ գիտնական մը ըլլալուն պայժառ սպացոյցները տուած է արդէն իր պատմական, բանասիրական գործերովը եւ մասնաւորապէս իր «Յունական Դպրոցը» ուշագրաւ աշխատասիրութեամբը:

«Զգալի պէտք» ըսինք, եւ աւելցնելու ենք՝ ազգայնակող պէտք, այնքան ստուարին է պահանջը ամէն կողմէ, թէ՛ եւրոպական դաստիարակութեամբ սնած, զարգացած նորահաս սերունդէն եւ թէ՛ օտարազգի բանասէրներէ եւ հետաքրքիր մտերէրէ, Հայոց Պատմութեան մը որ կատարելապէս հաւատարմ, քննական հիման վրայ եւ վաւերագիրներու յեցած (documenté) ըլլայ (*): Եւ առ այս առաջին անհրաժեշտ

քայլն է Խորենացիի դարաւոր առեղծուածին լուծումը: Այդ առեղծուածը ցարդ լուծուած չըլլալուն համար, հակառակ բազում ուսումնագիրողներու ջանքերուն, դեռ գոյութեան եկած չէ վերոգրեալ նկարագրով Հայոց Պատմութիւն մը — ո՛չ միայն լիակատարը որ սկսի Քս.է առաջ երկրորդ հազարամեակէն, այլ նոյն իսկ համեմատաբար աւելի մօտաւոր պատմական ժամանակներէ, Խալտեան կայսրութեան օրերէն (880 - 580 Ն. Ք.) մինչեւ մեր օրերը: Ոչ միայն աղ, այլ նոյն իսկ այրուէների գիւտին եւ Ս. Գրքի թարգմանութեան (որուն 15րդ դարագարձը մեծահանգէս տօնուցաւ ամէն ուր որ Հայ համայնք կը գտնուի), ամէն մասամբ հաւաստի, ճշգրիտ պատմութիւնը չէ եղած դեռ: Պարզ է պատճառը: Աղբիւրներու քննական խիստ կշռադատութեան, առնոնց իսկական արժէքին համեմատ կիրառման պակասը:

Օրինակ, Հայ այրուէների գիւտին եւ Ս. Գրքի թարգմանութեան համար՝ երեք աղբիւրներ ընդունուած են բանասէրներէ: Կորիւն, Ղազար Փարպեցի եւ Խորենացի, իրարմէ բուրրովին տարբեր արժէքներով, եւ մեր քննադատ - բանասէրներն անգամ, ինչպէս Գարազասեան, Դուրեան, Ասլանեան, իրենց պատմուածքին մէջ այս երեքէն ալ անխտիր մասեր կ'առնեն, կը խառնեն, կը կարկտեն, աւելի ճօխ եւ լրիւ պատմած ըլլալու համար, իբրեւ թէ երեքը զուգահաւասար արժէք եւ կշիռ ունենալին:

Կորիւն իր ուսուցչին մահէն հազիւ չորս - հինգ տարի յետոյ գրեց, ի հրամանի աշակերտակից Յովսէփ կաթողիկոսի, պաշտօնական կենսագրութիւնը, երբ դեռ ողջ էին բոլոր միւս

(*) Հայկական խնդրոյ վրայ Լոնտոն մեծ միքսիկի մը մէջ, ուր ներկայ էին ականաւոր արեւելագէտներ, Աշխարհագրական ընկերութեան Ատենայեւոր, Լորտ Լէմինկըքըն, Աքըլսքըն Ռայլի (նամբորդած Հայաստան եւ Քիւրտիսթան), Զօրավար Սըր Ֆրէտէրիք Սայֆս՝ կայսրութեան բարձր պաշտօնատար Արեւելք եւ մեծ պատերազմին՝ կազմակերպիչ անգլիական գորազոււնդին, այս վերջինը յայտարարեց թէ ուզած էր Հայոց պատմութեան վրայ հաւաստի, քննական, վաւերական գիրք մը ձեռք գտնել, բայց չէր գտած, եւ ջերմօրէն կը յանձնարարէր ինձ բանախօսողիս՝ ձեռնարկել այդ մեծ աշխատութեան եւ հիմնութեան կարօտ գործին:

աշխատակիցները եկեղեցական եւ «ի գինուորական կողմանէ» որոնց աչքէն հարկաւ պիտի անցնէր Կորիւնի գրութեան ամէն մէկ տողը, եւ հետեւաբար չէր կրնար պարունակել անձիշդ կամ ինքնաջող բան մը: Ղաղար Փարպեցի անկէ կէս դար ետք դրեց, բացառապէս խոստովանելով Կորիւնի հետեւիլը, Կորիւնը մատնացոյց ընելով իբր իր աղբիւրը, տեղեկատուն, «որ գրեաց ճշմարտապէս», որուն կը գրկէ ուրիշ ուղղներն ալ «հաւաստեալ տեղեկանալ» անոր գրքէն, զոր ինքը «բազում անգամ» կարդացած է՝ կ'ըսէ:

Պորենացին որ Կորիւնէն առնուազն երեք դար, եւ խիստ հաւանօրէն չորս դար ետք զբրած է, եւ յայտնապէս կը քաղէ միւս երկուքէն, բայց առանց Փարպեցիի բարեխղճութիւնը ունենալու, առանց իր աղբիւրները յիշելու (Փարպեցին յիշելը կրնար անշուշտ խախտել իր Ե․րդ դարու գրող ըլլալու յաւակնութիւնը, բայց նոյն պատճառը չկար Կորիւնը յիշելու դէմ), այլափոխելով, նորարանելով, յաւելումներով, յերիւրանքներով (որոնց մէջ են անհաւատալի պարունակութեամբ շինծու նամակները Սահակէն առ Թէոդոս, առ Ատտիկոս, եւ պատասխանները), խեղաթիւրելով, խանգարելով Կորիւնի անպղտոր, մաքուր, անխառն, հաւատարման պատմութեամբը:

Ճշմարիտ քննադատութիւնը կը պահանջէր այս յետնադարեան, քաղուածոյ յերիւրածոյ աղբիւրը բոլորովին մէկ կողմ դնել, եւ սկզբնական աղբիւրին միայն զիմելով բաւականանալ, (ինչ որ սրամիտ պատմաբան Գէլցէր կը յանձնարարէ): Պորենացիի իսկական արժէքը ուղիղ չդատելով՝ շատ բանասէրներ պղտորած մթազնած են այն երկու մեծ գէպերուն պատմութիւնը: Նոյն խորենացին է որ դարձեալ խոչընդոտ կը հանդիսանայ հաւաստի Հայոց Պատմութեան մը յօրինման, իր դարերէ ի վեր վայելած պատկառելի հեղինակութեամբն իբր պատմահայր. եւ անոր բուն ժամանակը, իս-

կական արժէքը երեւան հանելու, Պորենացիի «չարարաստիկ առեղծուածը» (Մանանդեանինն է ամականը) լուծելու ամէն լուրջ ջանք պէտք է ողջունուի իբր սատար եւ նախապատրաստութիւն այդ ցանկալի եւ կենսական պէտքին, — քննական հաւաստի Հայոց Պատմութեան:

Պորենացիի անվստահելի պատմագրող ըլլալուն նկատմամբ ցարդ կատարուած փաստացի յայտնութիւնները թէպէտ ոչ ամբողջական բայց բազմաթիւ են եղած եւ վճռական, (օրինակ, Նահապետներու յերիւրածոյ ցուցակը *) եւ անոնց արարքները, Նինուէի կործանման մէջ Հայոց տրուիլը մեծագոյն դերը, Կրեսոսի բռնուիլը «մերոյ Արտաշէսի ձեռամբ», Պարթեւաց արշաւանքներուն Հայոց վերադրուիլը, (**), իր կամամտածական հայեացքներուն» հակառակող պատմութեամբը արհամարհանօք ի բաց մերժելը՝ «մեզ ոչ է հաճոյ, այլոց որչափ կամք

**) Խորենացին ընդերկար մանրակրկիտ ուսումնասիրած եւ անոր պատմագրի բնատուր յարմարութեան եւ ձիւրբերուն վրայ հիացող Սուփաս Վրդ․ Պարոնեան կը խոստովանի սակայն թէ «մերս Խորենացի պատմական գիտութեան կարեւոր հիմնութեանց եւ պայմանաց մէջ թերի եւ անուսումն է» եւ թէ Խորենացոյ պատմական գրադմանց եւ քարգմանութեանց գլխաւոր առարկայ եղած են վկայաբանութիւնք (hagiographie). յայտնի է ժամանակին ոգին եւ իւր իսկ եկեղեցական վիճակը: Արդէն ինքն իսկ տեղ մը յայտնի կը տեղեկացնէ (Բ․ ՀԵ․) որ իւր պատմութեան իբր աղբիւրք պիտի ծառայեն այն վկայաբանութեան մատնանքն որ յանուն Փերմիլիանու իւր ձեռքն անցած էին. թէպէտ կը խոստովանի թէ առ հարկէ եւ դժկամակութեամբ, յայտնի տեսելով ի նոսա խառնախօսութիւնս եւ անուանց եւ ժամանակաց անընդունքիւն: Ի կարգէ այս աշխատութեանց եղած են վակայաբանութիւնքն Սուփասեանց եւ Ոսկեանց քահանայից (հրատարակուած «Սուփերք Հայկականք»ի մէջ, հատոր ԺԹ․)» Կարենի՞ է այսպիսի աղբիւրներ համեմատել Պողիփոսի, Պլուտարքոսի, Տակիտոսի, Գիւնի, Ամմիանոսի եւ Հայաստանի դրացի Ամասիա ծնած մեծ աշխարհագիր-պատմագիր Ստրաբոնի հետ, որոնք անձանօք մնացած էին իրեն:

*) Որուն մէջ Անուշաւան անունը Պարսից Խոսրով Անուշրուանէն (Բաջայաղք եւ իմաստուն ազգային մակդիրէն) առնուած ըլլալը երեսուն տարի առաջ Անահիտի մէջ մատնանշած եմ:

իցեն», «Էս հաւանիմ» եւն. խօսքերով, նախարարական տոհմերու ծագումին եւ անուններուն մեծ մասին վրիպական բացատրութիւնը զոր յայտ բերած եմ 1902ի Անահիտին մէջ, ամբողջ Գ. գրքին մէջ աւանդածները Փաւստոսէ, Կորինէ, Ղ. Փարպեցիէ բանաբաղուած եւ անհեթեթ, խոշոր խանգարումներով աշխարհաբոլորումը: 1930ի Անահիտին մէջ մանրամասն ցոյց տուած եմ Կորինէն քաղածին աշխարհակ աշխարհաբոլորումը — Սամուսատը, «Անցեալ ընդ Փրենիկէ», Սամոս կղզիի փոխելը, հոն Մաշթոցի թարգմանել տալը իր երկու աշակերաններուն հետ «բովանդակ» հին կտակարանի 22 գրքերը, «Եւ զնոր կտակս, ամբողջը Հայաստանէ այնքան հեռու կղզիի մը մէջ գլուխ ելած, աւարտած — հակառակ ստոյգ պատմութեան, հակառակ ամէն հաւանականութեան — դժուարին եւ վրտանգալից կացութեան մէջ գտնուած երեք դժբաղդ բայց հայրենասէր, դործօն եւ ոչ անարի հայ թագաւորները, Մեծն Տիրքանի որդին Արտաւազը, Խոսրով Կոտակ, Եւ Պապ, թշնամանալից այգանքով աղարտելը հակառակ օտար անկողմնակալ մեծ պատմագիրներու (Պուտարբոս, Ամմիանոս) եւ ճշմարտաբան Փաւստոսի, այս ամէնը բաւական էին իր Մահակ — Մերսոպի աշակերտի եւ Ե.րդ դարու զբող ըլլալու յաւանութիւնը քանդելու, բայց զեռ աւելի ջախջախիչ սպացոյցը կայ, իր անշափ, անհանճար, անարդար տարփողումը Բագրատունիներուն, աններելի նուաստացումով Մամիկոնեանց՝ որոնց կը զլանայ տալ իրենց սեպհական «սպարապետ» տիտղոսը եւ բոլորովին ստորագաս զեր մը կուտայ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետին Չիրաւի մեծ պատերազմին մէջ ուր Մուշեղ Հայոց բանակը կազմեց, ճակատ տարաւ Տէրէնտ եւ Աղէ գորավարներու յոյն զօրքերուն հետ կոտուելու Շապուհի բանակին, Ակուանից Ուռնայր արքային եւ հայրենադաւ Մեհրուստան Արծրունիի զէմ՝ Պապը թագաւոր հաստատելու համար Հայաստանի գահին վրայ, ուր Մուշեղ էր յաղթութիւնը կանդնողը, հոգին բոլոր ճակատամարտին, Ներսէս մեծ հայրապետին օրհնութիւնը առած իր նշաններուն եւ զէնքին, եւ մաղթանքը յաջողութեան «ի ձեռն քո Տէր Քրիստոս եւ ի ձեռն ազգի քս փրկեացէ զերկիր Հայոց»: Ամբողջ այս բաղդո-

րոջ պատերազմին զէպքերուն ստոյգ նկարագրութիւնը կուտայ Ե. դարութեան Ա. Գ. Ե. գլուխներուն մէջ Փաւստոս թելախալը մեծն Ներսէսի որ մօտակայ նպատ լերին վրայ էր պատերազմի ընթացքին՝ խրախուսիչ՝ ազօթաբան: Եւ Խորենացի կը ժպրհի իր պատմութեան Գիրք Գ. գլուխ Լէ.ին մէջ գլխովին խարդախել այս մեծ պատերազմին պատմութեամբ՝ հանելով գլխաւոր դերը Մուշեղէն եւ իր սպարապետութիւնը (արդէն անոր բաղձայաղթ հօրը Վասակին՝ Արշակի մեծ սպարապետին *) նոյնը ըրեր էր՝ սարգ «գինակիր արքային» աստիճանը իջեցնելով, ու զայն տալով Բագրատունիի մը «մանկունք քաջ նախարարացն Հայոց մտին ի մէջ ճակատուցն առաջնորդութեամբ սպարապետին իւրեանց Սմբատայ Ասպետի որդւոյ Բագրատայ որ յազգէն Բագրատունեայ»:

Բագրատունիներու այսքան ակնյայտ մարդահաճութեան, շողջորթութեան եւ Մամիկոնեանց թշնամական նուաստացուման բոլոր նշանակութիւնը յետոյ կը տեսնենք: Հացունիի անկարողութիւնը նշմարելու Խորենացիի Մամիկոնեանց հանդէպ այս թշնամութիւնը անգամ մը եւս կ'սպացուցանէ կանխակալ կարծիքի բնաւոր ուժը այլապէս քաջուշիմ մտքի մը վրայ:

Թերեւս աւելորդ նկատուէր այսքան զեզերելը Խորենացիի Ե.րդ դարու շարտականուն վրայ (Եթէ Հացունի վերջերս այդ առյաւէտ կորուսեալ դատը պաշտպանել փորձած չըլլար), վասնզի բաղձածուտ Գուրեան իսկ չի վարանիր յայտարարել՝ «Կարիէրի այս քննադատական հիմերուն վրայ շմնաց եւրոպացի գիտնական մը որ Խորենացիին պատմութիւնը Ե. դարու մէջ գրուած հեղինակութիւն մը համարի» (Պատմ. Հայ Մատենագր., էջ 112) եւ

* Վարդանաւ գինակրաւ արքայի, որ ի Մամիկոնեան տսիւէն էր: (Խորենացի, Պատմ. Հայոց, գիրք Գ., ԻԲ.)

ԻՆ. — Եւ առաւել եւս զրգոէր գարբայ Վասակ գինակիր նորա... ընդ որ առաւել եւս գայրագնեալ Արշակ, հրամայէ նոյն Վասակայ... զի ուր եւ հասցէ՝ սպանցէ գնոսա, գոր ոչ հեղգացաւ կատարել Վասակ, քէպէտ եւ եղբայր էր նորա Վարդան: (Նոյն, Գիրք Ս., ԻԵ.):

իր անձնական համոզումով «իրրեւ քերթողա-
հայր հուշակուած Խորենացին հաղիւ կարելի է
նոյն դարուն (է. դար) վերջերը դնել» (էջ 48) .
«հաղիւ» բառը միտում կը ցուցնէ աւելի ուշ,
Ը.րդ դար փոխադրել:

Ինչ որ ալ ըլլայ, այսօր հարցը կը ներկա-
յանայ լուրջ մտքերու ոչ թէ Խորենացին Ե.րդ
դարէն տեղահանելու մէջ, այլ թէ յետադայ ո՛ր
դարուն մէջ պէտք է տեղաւորել զայն, — ութե-
րօ՞րդ, թէ իններորդ, ասոր առաջին քառօ՞րդը
(Ակիրնեան) թէ կէսին, կամ կէսին մօտ թուա-
կան մը (Մանանդեան):

Պիտի ցուցրենք զօրեղ պատճառներ ութե-
րորդ դարը հաւանականութենէ դուրս նկատե-
լու, որով կը մնան մէջտեղ երկու մրցակից
տեսութիւնները, իններորդի առաջին քառօրդը
թէ կէսին մօտ՝ աւելի որոշ 855 - 860, ինչպէս
կ'եղրակացնէ յարգելի Պրոֆ.ը:

Իր այս եղրակացութեան համար ան չի դի-
մեր միայն Խորենացիի Պատմութեան: Ծիշդ
անոր մէջ է իր աշխատասիրութեան մեծ ար-
ժէքը եւ նշանակութիւնը, որ իրարմէ տարբեր
չարք մը նկատողութիւններէ հանուած փաս-
տերու համանուագ եւ միասնական ուժովն է որ
հաստատութիւն կը ջանայ տալ իր եղրակացու-
թեան: Այս նկատողութեանց մէջ կարեւոր տեղ
մը կը բռնէ լեզուական: — Բառադնական մասը
որուն համար գիտական մանրակրկիտ համե-
մատական ցուցակներ մէջ բերած է, մտադրու-
թեան արժանաւոր: Գործին ուրիշ մէկ առաւե-
լութիւնն եւս այն է որ, ինչպէս բսինք, պատ-
մութենէն զատ մանրագնին եւ խորացոյց քնն-
նութեան կ'ենթարկէ Խորենացիի վերագրուած
յայտնի ուրիշ գրուածքներ, ինչպէս Աշխարհա-
ցոյց, Վարք Աղեքսանդրի, Գիրք Պիտոյից, «Բ-
փոխումն Աստուածամօրն եւ պատկերի նորին»
ճառը, ջանալով այսպէս Խորենացիի հարադատ
կամ անհարադատ երկերուն ամբողջական նկա-
տառութեամբ որոշել մարդը, ժամանակը ու իր
չըջնակը, եւ իւրաքանչիւրին քննութեան մէջ
լինամով եւ գիտնապէս յոռաջ կը բերէ նախորդ
ուսումնասիրողներու տեսութիւնները, փաստե-
րը, եւ իր ընդդիմազօր փաստերը ու հերքումը .
իրը բացատրութիւն միայն կը յիշենք զանցա-
ռութիւնը մանրամասն հերքելու Գուտշմիդի
փաստերը թէ Ե.րդ դարուն կէսին գրած պէտք

է ըլլայ Խորենացի (տես Encyclopedia Britan-
nica , 11րդ տպագրութիւն, «Մովսէս Խորե-
նացի» անունին ներքեւ) եւ մեծանուն աշխար-
հագրին կիպերտի հայեացքը թէ՛ «Աշխարհա-
ցոյց»ին Հայաստանի մասը է. դարու գրութեան
կը պատշաճի:

Նոյնպէս՝ պէտք էր լուրջ եւ մանրագնին
նկատուման առարկայ ընել Խորենացիի կա-
խումբը Ղեւոնդէ, եւ ոչ թէ 4 - 5 տողով մէկ
կողմ նետել Խայթեանցի փաստերը, բսելով
թէ «հիմնված են նրա մօտ մի քանի սովորա-
կան բառերի կամ անունների ու դարձվածք-
ների նմանութեան վրայ», ուստի եւ բունաձիգ
համեմատութիւնները եւ ընդհանուր եղրակա-
ցութիւնը փիճելի էին եւ կասկածելի, Ղեւոնդի
եւ Խորենացիի ինամոտ, խորունկ եւ մանրա-
խոյզ համեմատութիւնը շատ աւելի կարեւոր
արդիւնք կուտայ, եւ ամենամեծ կարեւորու-
թիւն ունի Խորենացիի ժամանակը որոշելու
համար, եւ արժանաւոր է աւելի մեծ մտադրու-
թեան: Յետոյ մէկ քանի կարեւոր կէտերը մէջ
պիտի բերենք, որոնք ցարդ աննշմար անցած
են:

Աւելի ծանր առարկութիւն մը կը ներկա-
յացնէ այն պարագան որ «Աշխարհացոյց»ին
հեղինակին ով ըլլալը ստուգապէս որոշելու
համար յարգելի Պրոֆեսորը կ'ընդունի թէ ո՛չ
եօթը համառօտ բնագիրները եւ ո՛չ Սուքր-
եանի ընդարձակ օրինակը սկզբնական հարա-
դատ բնագիրը չեն ներկայացներ, եւ իրարմէ
այնքան տարբերելով, եւ յայտնի վրիպակներ
պարունակելով, «ընդարձակ այս խմբագրու-
թիւնը անհրաժեշտ էր անշուշտ համեմատել
համառօտի հետ, ուղղել երկուսի վրիպակները
եւ ազճատված ընթերցվածները... այդ աշ-
խատութիւնը մինչեւ այժմ դեռ չէ կատար-
ված: Իսկ առանց այդ աշխատութեան՝ Աշխար-
հացոյցի այժմեան հրատարակութիւնները, որ
փոխադարձաբար իրար ուղղում եւ լրացում
են, չեն կարող, բնականաբար, համարվել ըս-
վարար եւ գոհացուցիչ»: Մեր անձնական հա-
մեմատութիւնը արդէն բաւական անակնկալ
արդիւնք տուաւ, որ կը հաստատէ լիովին յար-
գելի Պրոֆեսորին մատնանշած աշխատութեան
անհրաժեշտութիւնը:

Եւ սակայն յարգ. Պրոֆ.ը (էջ 74) կ'ըսէ .

«Աշխարհացոյցի հեղինակի խնդիրը կարող ենք համարել վերջնականապէս պարզված : «Աշխարհացոյց»ի հեղինակն է անտարակոյս Մովսէս Խորենացին», հակառակ որ անտարակուսելի նշաններ կան մէկէ աւելի դրիշներու մասնակցութեան, եւ ինքն իսկ (էջ 17) կ'ակնարկէ «խմբադրողները» :

Երկրորդ ասարկութիւն : Յարգելի Պրոֆ. ր վաստահօրէն կը հաւաստէ թէ Խորենացին Մովսէս նոյն անձն է այն «Մովսէս Գերթողի հետ որ դրել էր Չաքարիա կաթողիկոսի (855 - 875) հետ միասին Աստուածածնայ պատկերի մասին ծառը, որ յիշատակուած է Երուսաղէմի թիւ 413 ձեռագրում : Այս խնդիրը վերջնականապէս պարզելու համար անհրաժեշտ է ի հարկէ համեմատել «Պատասխանի թղթոյն Սահակայ» գրուածքը «Ի փոխումն Աստուածամօրն եւ պատկերի նորին» վերոյիշեալ երկի հետ որ գտնվում է Երուսաղէմի մատենադարանում :

Նկատելով թէ, որքա՛ն մեծ է կարեւորութիւնը այս համեմատութեան՝ այդպէս որոշ նոյնացումով Խորենացիի անձը ստուգելու համար, պէտք էր որ յարգ. Պրոֆ. ր ամէն ջանք թափած ըլլար Երուսաղէմի մատենադարանը գտնուած այդ ձեռագիրը քննելու կամ մէկ օրինակը, կամ գէթ կարեւոր հատուածներ ձեռք անցընելու :

Յարգ. Պրոֆեսորը ուրիշ ապացոյց մը կը բերէ Խորենացիի Ե-րդ դարու գրող չըլլալուն. «Թէ մինչեւ անպահ Խորենացին բնաւ ինքն իսկ չէ թաղցնում որ ճանապարհորդութեան հետ տորական նկարագրութիւնը (Գիրք Գ. զլուխ ԿԲ.) չէ պատկանում Սահակ - Մեսրոպի աշակերտին : Շատ պարզ է որ ինքն այդ աշակերտը չէր կարող իր ճանապարհորդութեան վերնագիրը գրած լինել «Ի վարդապետան, յինքն, եւ ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն՝ օրինակաւ երկնային զարդու» եւ թէ ամբողջ այդ գլուխը Խորենացիի գրած է իրեն սիրելի՛ սեպհական հետորական «բարառնութեան ձեւով, վերագրելով դայն Սահակ - Մեսրոպի հարազատ աշակերտ համանուն Մովսէսին» :

Ասոր լիովին կը ձայնակցինք, այս ԿԲ գլուխին, ոչ թէ Երդ դարու, այլ ոչ ժամանակի հետորական գրուած ըլլալուն ապացոյցներէն մէկն ալ նկատելով իր բացատրութիւն-

ներէն մէկ մասին Փիլոնէ բանաբաղութիւն, միւս մասին Վարդ Աղեփսանդրիէն բանաբաղութիւն ըլլալը : Վերջինը ցոյց տրուած է արդէն եւ ծանօթ է ամենուն : Բայց չեմ յիշեր առաջինին մատնանշուած ըլլալը, գէթ յարգ. Պրոֆեսորէն, ուստի կը դնեմ հոս բանաբաղութիւնը. Խորենացի «Օրինակաւ երկնային զարդու՝ ըստ հարաւային մասանց պարայածեալի (հեղինակի յատուկ յոյնակի դէմք) յեղեսացուոցն հասանէաք քաղաք» : — Փիլոն «Առաքելով զմոլորակացն իւրաքանչիւր ըստ հարաւային մասանցն պարայածումն» յայտնի է թէ. Խորենացիին Երկնային զարդը՝ աստղերը (զգարգ երկնից՝ գաստեղս) կը համապատասխանէ Փիլոնի մոլորակներուն :

Հետորարան ակնարկութիւն մը բնելով Երկնային զիւանին որուն խորքերուն վրայէն թեթեւ մը անցեր է եղեր («Թեթեւակի ընդ խորս զիւանին նաւալ»), բացատրութիւն մը որ կ'երեւի ներշնչեր է Ակինեանի ձախող ստուգարանութիւնը «Խորենացի» անուանակոչութեան՝ «ընդ խորս անցի»էն կազմուած դնելու, եւ վայրիկ մը Պաղեստինացուց մէջ (Երուսաղէմ?) հրահանգուելու յամենալով՝ կ'անցնի Եգիպտոս նկարագրելու նեղոսը, Աղեփսանդրիան, ասոր ֆիզիկ հանդամանքները, տօները, պաշտամունքը, սովորութիւնները՝ ամէնքը բանաբաղուած «Վարդ Աղեփսանդրի»էն : Հուսկ ապա կը պատմէ Հոոմ երթալը եւ հոն Սուրբ Պետրոսի եւ Պօղոսի գերեզմանները ողջունելը, բայց քիչ ատեն մնալը, անկէ Ելլաղա անցնիլը, հոն ալ «սակաւիկ ինչ» մնալը, եւ ձմեռը վերջանալուն՝ Բիւզանդիոն դիմելը, կարօտը զգալով հայրենիք դառնալու : Տեսնուած է երբեք այսպիսի մեծահոշակ հոյակապ քաղաքներ ճանապարհորդութեան վտիտ նկարագրութիւն մը պարհորդութեան վտիտ նկարագրութիւն մը որուն մէջ «բանաբաղութիւններէ անդին՝ այսպութեանէ, փորձաստեանէ, եւ զոր շատ դիւրին էր մէկու մը՝ առանց տեղէն շարժելու շարագրել երկու դիրք ունենալով առջին եւ քիչ մըն ալ ընդհանուր տեղեկութիւն Ելլոյ կամ յուսմանէ : Կը սխալինք. — կա, անոր մէջ մէկ անձնական բան, — այն է իր տիրացած արուեստին սնապարծ տարփողումը, զոր կ'ընէ զլիսին վերջերը, Նոր-Պաղատնեան «Պէսպէս իմաստից»

ուսումներուն մէջ արժանաւոր («ոչ-անարժան») աշակերտ եղած ըլլալը, եւ կատարեալ վարժմամբ «արուեստ»ը իւրացնելը — անշարժ անձնապարծութիւն մը զոր «Ողբ»ին մէջ վերստին կը յեղեղէ «իմով ամենիմաստ արուեստիւս եւ կատարելագոյն յարմարութեամբ» (նախադասութիւն մը՝ բառացիօրէն Փիլոնէն վերցուած), այն իր արուեստին, որուն Սահակ Մկարտոյ «անդէտ» ըլլալով՝ Ս. Գրքի թարգմանութեան (վերաքննելին կ'ակնարկէ) գործը շատ կողմերով թերացեալ կը գտնուի եղեր (Գլուխ ԿԱ.), որուն համար երկու հայերէր կը զրկէին զինքը Աղեքսանդրիա (*) «ի լեզու պանծալի՝ ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան», միին նախադասութիւն զոր ցարդ շին կրցած բանասէրները լուսարանել: Չամինեան, ճարահատ բայց ինքնափստահ, ամենածուռ մեկնութիւն մը կուտայ՝ վերաբանութիւնը փոխելով վերամուտքիւնի, առանց մտադիր ըլլալու որ Սորենացի այդ նոյն շտաբ առած է իր այնքան յաճախ գործածած «Պիտոյից Գիրք»էն: Չամինեան կ'երեւակայէ թէ ուղիղ մեկնութիւնն է «Ս. Գրքի մեկնարանութեան մէջ Աղեքսանդրիայի վերձանութեան ճեմարանի ուղղութեան հետեւիլ»:

Կը համարձակինք մեր կողմէ տալ ուղիղ լուծումը, օղնութեան կոչելով Սորենացիին յոյժ ընտանի եւ սիրելի երեք զրքեր, «Վարք Աղեքսանդրի», «Փիլոնի ճտեր» եւ «Պիտոյից

*) Եղիշէ Դուրեան պատրիարքը, իր «Պատմութիւն Հայ Մատենագրութեան» գործին մէջ (էջ 135), խօսելով Խորենացիի այս յաւակնութեան մասին (թէ «Սահակի թարգմանութիւնը Աստուածաշունչի՝ «ըստ բազում մասանց քերացեալ գտանէր», կ'աւելցնէ. «Զինքն (Յովհան Մայրագոմեցի, մատենագիր է. դարու) իբրեւ աղանդաւոր նանչողները, ի մէջ այլոց, ամբաստանած են թէ «զհին թարգմանութիւնս գորընկալաք ի Ս. Սահակայ. ոչ ընչունի», եւն.: Յունարան դպրոցը, կամ Սիւնեաց վարդապետարանն էր որ այդպիսի յաւակնութիւն մը սնուցանելով իր մէջ, Ս. Գրքի մասերն ալ իր թարգմանած գործերուն մէջ նոյն սեռով կը փոխադրէր»: Այս ալ Ե. դարու բան չի կրնար ըլլալ ուրեմն:

Գիրք»ը: Նախ «յօղանալ» չի նշանակէր «հետեւիլ», միանալ, մասնակցիլ եւն.: այլ պարզապէս՝ յօղական բարբառ խօսիլ, «բարբառիլ»:

Վկայութիւն 1. «Քաղմաց եւ այլոց՝ զէպ է լեզու՝ ճշգրիտ եւ ստոյգ յօղանալ» (Փիլոն): Լիւս):

2. «Չանձինս արգելեալ փակեցէք պարտօք... եւ արտաքս՝ յօղական ձայն արկանէք»: («Վարք Աղեքսանդրի»):

3. «Լսող եղեալ եմ խնդացուցանողն ձայնի, եւ խօսակից (ո՛չ խօսակակից, ինչպէս սխալմամբ կը զնէ յարգ. Պրոֆ. ր) անհամեմատելի վերաբանութեանն»: («Գիրք Պիտոյից»):

«Վերաբանութիւն» չի նշանակէր apologie, ինչպէս կը զնէ յարգ. Պրոֆ. ր (էջ 192), այլ épilogue, summa (իմաստից զլիսաւորումն աւարտական), յոյն բառին վրայէն ձեւած, ինչպէս նման յոյն épigraphe- ին վրայէն ձեւած ունի «Վարք Աղեքսանդրի» «վերադրութիւն»ը, իսկ apologie: հայերէնի վերածուած ձեւուած է «ապարանութիւն» (տես Փիլոն «աղերս ապարանութեան» զոր ընդօրինակած է Եղիշէ):

Ուրեմն մեր լուծումն է՝ «ճեմարանին ճարտասանական արուեստին՝ վերաբանութեան՝ ստոյգ ջարտանելու՝ պանծալի լեզուով», հետտորական ձեւ մը փոխանակ պարզ եւ կարճ բնուէր՝ «ճեմարանին ճարտասանական արտայայտութեան լեզուին տիրանալու»:

Ինչպէս յարգ. Պրոֆ. ր կը յայտնէ իր գիրքին յառաջարանին մէջ՝ ինքը ի սկզբան իր ուսումնասիրութեան աւարկայ ընտրեր էր ոչ թէ Սորենացիի պատմութիւնը, այլ անոր ընծայուած «Աշխարհացոյց»ը, որուն նուիրած է 90 էջեր, զրեթէ կէսը իր զրքին, բայց կ'աւելցնէ թէ իր ուսումնասիրութեան ընթացքին ստացեր է կարեւոր ու ծանրակշիւ հետեւութիւններ, որոնք առաջնորդեր են զինքը Սորենացու առեղծուած լուծման, եւ առ այս անհրաժեշտ պարտք է հետադոտել ու լուսարանել Սորենացու ամբողջ խնդիրը եւ աշխատանքի այս նոր ծրագրի հարկադրուեր է ուշադրութեամբ կանց առնել ոչ միայն Սորենացու պատմութեան, այլ եւ իր եզրակացութեան (իններորդ դարու զրոյ ըլլալուն) հակասակող փաստերու վրայ — օրի-

նակ, անոր կապը Աղեքսանդրի վէպի եւ Պիտոյից Գրքի հետ, որոնք «համարվել են մատենագրական հնագոյն շրջանի երկեր» եւ յետոյ, յատկապէս մանրամասն քննութեան ենթարկել «Ողբք»ի բովանդակութիւնը՝ իր պարունակած որոշ պատմական ակնարկներուն համար:

Այս կերպով հեղինակը կ'ուժաւորէ իր ուսումնասիրութիւնը, եւ իր լուծումը՝ Սորենացիի հետ կապ ունեցող մէկ քանի կարեւոր գործերու քննութեան իրեն տուած արդիւնքով, որ ծերու քննութեան իրեն տուած արդիւնքներով, որ իրեն համեմատ, կը համոզեն զինքը եւ կը «Սորենացու պատմութիւնը յորինված է իննբորդ դարում», եւ աւելի ճշդելով՝ իբր 860ին, բուն ժամանակը:

Թէպէտ ասով մեծ քայլ մը առնուած է Սորենացու «մութ ու խրթին առեղծուածք» լուծելու ճամբուն վրայ, բազմակողմանի եւ լայն ուսումնասիրութեամբ, սակայն դեռ հեռի ենք «ըզձիւք տենչալի իտէալէն», որ կը կայանայ, բայտ մեզ, համապարփակ ամբողջական քննութեան մէջ՝ Սորենացիին վերագրուած, վերադրելի, հարազատ կամ անհարազատ բոլոր գործերուն, ինչպէս 1932ին Անահիտի մէջ Զօպանեան ջերմ փափաք յայտնած էր տեսնել, սկսելով Սորենացիի երխտասարդ հասակի անդրանիկ գործէն, Հոսիփոսիմէի եւ իր ընկերներուն տօնին առթիւ գրուած ճառէն, զոր յանիրաւի Գուրեան կը մերժէ իբր անհարազատ գործ եւ զոր Սորենացի ինքը բացորոշ կը յայտարարէ իր առաջին արտագրութիւնը, ձօնելով զայն Սրբուհիին: «Այսօրիկ քեզ յիմոց բանիցս պրտուղ, երջանիկդ ի կանայս... առաջին քրտունք իմոյ նորարոյս հոգւոյս (այս նոյն «առաջին քրտունք» ասութեան կրկին կը հանդիպինք իր Վարդափառի կամ Պայծառակերպութեան տօնի վրայ ճառին մէջ): Բոլոր ճառերը, մանր գրքուածներ, Սահակ Արծրունիի հետ թղթակցութիւնը (զոր Զամինեանէ զատ բոլոր լուրջ քննազատներ, Գարագաշեան, Գուրեան եւն. անհարազատ՝ կեղծուած գրութիւն համարած են շատ իրաւունքով), բոլոր թարգմանութիւնները, մէջն ըլլալով պարզարանածներն ու համապատասխանները, զոր օրինակ, Փոքր Սոկրատ (զոր Սուքիաս Վ. Պարոնեան եւ Նորայր կը համարին Սորենացիի գործը), որոնց վրայ կրնայ

աւելցուիլ հաւանօրէն Փոքր Կորիւն, կասկածելի թարգմանութիւններ, Վարք Աղեքսանդրի, Փիլոնի ճառերը, Նազիանդացի, Նիւսացի, Նոնոսի «յաղապս Առասպելաց», Պղատոնի մէկ երկու գործերը, թարգմանութիւններ որոնց մէջ շատ հաւանօրէն մասնակցութիւն ունեցած է, ինչպէս «Աշխարհացոյց», Գիրք Պիտոյից, որպէսզի այս լիակատար ուսումնասիրութենէն զուրս գայ, բացերեւակի յայտնուի միջավայրը, մարդը, իր ոգին, իր տիրող զաղափարները, միտումները, իր աշխարհահայացքը, իր գրական գործունէութիւնը, իր ոճը, իր լեզուն, իր ոճին գանազանութիւնները, եւ զարգացման շրջանները, իր աղերսը՝ նախընթաց պատմագիրներու հետ եւ անոնցմէ ունեցած տարբերութիւնը (զերակայութիւնը), մանաւանդ Սեբէոսի եւ Ղեւոնդի հետ ունեցած կապին խնամոտ, խորացոյց քննութեամբ:

Երբ իր գրական միտումները բսինք, մեր մտքին ներկայ էր իր առաջին գործին մէջ՝ Հոսիփոսիմէի եւ ընկերներուն վրայ ճառին մէջ ցուցուցած բացայայտ միտումը բարաոնութեան, երեք տեղ «նոքա զայս — նա զի՞նչ» որոշ բարաոնական ձեւին կիրարկումով, — ձեւ մը որ իրեն ընծայուած ուրիշ գործերու մէջ այնչափակ է, ինչպէս կը մատնանշէ յարգ. Պրոֆեսորը:

Բայց դեռ անոնցմով ալ չի սպառիր մեր մատենագրութեան այս խորհրդաւոր դէմքին բոլոր «ծածկեալ խորհուրդ»ներուն խուրճը: Դեռ կը մնայ մտայուող հարցը — Ո՞վ էր այս Մովսէսը «որ կոչի Սորենացի» (Զարբհանէլեան, Հայկական հիմն դպրութեան պատմութիւն, ԺԱ. դարու մէկ գրչագրէն, յիշուած յարգ. Պրոֆ.էն, էջ 156), ի՞նչ է ստուգարանութիւնը, Սորնի, Սորօնք բնաւ ուզիդ չեն կրնար ըլլալ: Սորենացի անունին արմատն է Սորեն, Սորէն, Սորեան, — ացի ածանցով, ինչպէս Սորձենացիի արմատն է Սորձէն=Սորձեան, ըսյց Սորձեան ծանօթ է, իսկ Սորեան կամ Սորեն աւան, գիւղ, գաւառ գոյութիւն չունի: Ծածկանուն մըն է արդեօք, ի՞նք առաւ այդ ծածկանունը, եւ ո՞ր թուականին աւելցաւ այդ մականունը Մովսէս անունին վրայ (եթէ իրաւ Մովսէս եղած ըլլայ իր բուն անունը, վասն զի ի սկզբան լոկ իբր Մովսէս քեր-

թող, Մովսէս հետոք յիշուած է՝ առանց Սորենացիի մականունին) թէ ուրիշներէ տրուեցաւ, եւ ի՞նչ շարժառիթ կար ծածկելու իր բուն անունը *) : Ո՞ր դաւառէն էր. Տարօնեցի, Սիւնեցի եւ Սորխոտունիք ըսողներ կան, առանց վճռական փաստի : Ո՞ր սնաւ, ո՞ր դատարակուեցաւ, ո՞ր էր իր գրական գործունէութեան վայրը : Ինչո՞ւ համար «ճեծ-ի-մաստատէր» եւ «արուեստաւոր քարգմանիչ» Ե.րզ դարու ստոյգ մատենագիր եւ Սահակ - Մեսրոպի աշակերտ՝ Փարպեցիէն յիշուած Մովսէսին տրուած «ընդ տիեզերս հռչակեայ»

*) Նորայր Բիւզանդացի այս մասին հետաքրքրական մէջբերում մը կ'ընէ Թովմա Արծրունիի վրայ գրած յօդուածին մէջ (Բաղմա-վէպ, 1905, Մայիսի քիւ) . «Դաւիթ, Մամբրէ, Պաւղոս, Աբրահամ՝ ընկերք Մովսէսի հորե-նացոյ՝ ոչ թէ յերեւան քաղաքն կ'երթան, այլ «կային յերեւանի յաշխարհին Հայոց», այսինքն թէ կ'ապրէին յայտնի, ի տես ամենեցուն, մինչ-դեռ հորենացի կը ծածկէր զանձն եւ չէր ուզեր նանաչիլ յայոց» : Նորայր ասիկա գրած է ոչ թէ հորենացոյ խնդրոյն վրայ բան մը յայտնելու համար, այլ յերեւան յերեւանի սրբա-գրութիւնը մէջ բերելով իբր օրինակ այն թէ-զին թէ «մեր նախնեաց բնագիրք պէտք է բննադատօրէն ուսումնասիրուին եւ այն ատեն յեզուական, մատենագրական շատ եւ շատ բա-նիք կը ստուգուին» :

տիտղոսը փոխանցուեցաւ յետոյ պատմագիր Մովսէս քերթողին : Արդեօք առաջին Մովսէսին թարգմանութիւններէն որո՞նք ծանօթ էին Ը.րզ դարու սկիզբը գրող Յովհան իմաստասէր կաթողիկոսին, մաս մը յետոյ չվերագրուեցա՞ն պատմագիր Մովսէս քերթողին : Ի՞նչ կայ կայ այս երկու Մովսէսներուն միջեւ, որոնց առաջինը յայտնի, անկասկածելի եւ անդիմակ, իսկ երկրորդը ծածուկ, խորհրդաւոր եւ զիմա-կաւոր :

Դիմակաւոր բոինք, որովհետեւ քննադատ բանասէրներու ամենամեծ մասը համաձայնած են թէ, որ դարու որ ալ պատկանած ըլլայ, Ե.րզ դարը չէ իր դարը, հետեւաբար իր յա-մառօրէն ինքզինքը Սահակ - Մեսրոպ երկու հայրերուն աշակերտ՝ Ե.րզ դարու մարդ ներ-կայացնելու անտարակուսելի կեղծիքը, որ թէ-պէտ կրնայ ունենալ իր պատճառները, հայրե-նասիրական, անձնուիրական թէ այլ, սակայն չի դադրիր կեղծիք ըլլալէ եւ որ երբեք չի կրնար չբժեղանք ստանալ յարգ. Պրոֆ.ին սա զիտողութենէն . «Սորենացու պատմութիւնը որ այժմ թվում է մեզ կեղծված ու խարդախ-ված՝ ըստ երեւութին՝ գրված է պատմագրու-թեան հետաքրքրական բացասիկ ու յատուկ ձե-ւով որը կարող էր թերեւս հանդուրժելի հա-մարվել Սորենացու ժամանակ» ??? . իր անձին կեղծիքն ալ անշուշտ հետաքրքրական ձեւի կեղ-ծիքին կը դուրսնթանար :

(Շար .) Գ. ՖՆՏԳԼԵԱՆ,

